

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ

УДК 343.84

**ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ
В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ**

Трубников В. М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна

Анотація: Дуже важливим для гармонійного розвитку науки кримінального права є дослідження його принципів і створення певної системи. Справедливість розглядається автором як узагальнюючий принцип або узагальнюючий початок кримінального права.

Ключові слова: принципи кримінального права, принципи кримінальної політики, кримінально-правові відносини, принцип справедливості, суспільні відносини, правосвідомість, правовідносини.

Аннотация: Очень важным для гармоничного развития науки уголовного права является исследование его принципов и создание определенной системы. Справедливость рассматривается автором как обобщающий принцип или обобщающее начало уголовного права.

Ключевые слова: принципы уголовного права, принципы уголовной политики, уголовно-правовые отношения, принцип справедливости, общественные отношения, правосознание, правоотношения.

Annotation: It is important for the harmonious development of the science of criminal law is the study of its principles and the creation of a specific system. Fairness is considered by the author as a synthesis principle or a generalization beginning of the criminal law.

Key words: principles of criminal law, the principles of criminal policy, criminal-law relationship, the principle of fairness, public relations, legal awareness, relationship.

Проблема принципів кримінального права завжди цікавила дослідників [1, с. 239]. До проблеми принципів кримінального права дослідники зверталися аналізуючи підстави кримінальної відповідальності, застосування норм кримінального законодавства, призначення покарання [2]. Але на сьогодні ця проблема чекає свого досконального вивчення і розробки. Після прийняття нових кримінальних кодексів у колишніх союзних республіках погналися вивчення принципів кримінального права [3; 4, с. 125–128; 5, с. 98–102; 6, с. 32–44; 7, с. 439–447; 8, с. 10–17; 9].

На жаль, сьогодні в науці кримінального права не можна констатувати, що проблема принципів кримінального права є розробленою і досконалою.

Є багато питань, які потребують свого вирішення: відсутня обґрунтована система принципів та взаємозв'язок між її складовими структурними частинами, їх цілісність та єдність, класифікація принципів та розробка її критеріїв, визначення понять окремих принципів кримінального права, співвідношення принципів кримінальної політики та принципів кримінального права; не вироблене поняття принципу кримінального права; тощо.

Складність цього питання полягає в тому, що принципи кримінального права як би розпорочені, розподілені по всіх без виключення інститутах як Загальної, так і Особливої частини КК України [10, с. 60–61].

Багато авторів намагаються з'ясувати значення і роль окремо взятого принципу, показати його присутність у певних інститутах кримінального

права, але це явно нерозв'язне завдання, оскільки принципи виступають як ідея, загальне положення і вони не можуть бути чітко конкретизовані, уточнені за допомогою кримінально-правових норм. Більш того, не можна ототожнювати якийсь принцип з певним інститутом права, це методологічно неправильно. Не під силу також одному принципу виразити специфіку якого-небудь окремо взятого інституту права. Так, наприклад, розділ 8 КК України «Обставини, що виключають злочинність діяння», на наш погляд, є проявом принципу законності кримінального права, але не тільки цього принципу. Тут ми бачимо також прояв принципу гуманізму та принципу винності. І так можна проілюструвати кожний із інститутів права. Не можна не погодитися з А.Х. Степанюком, який у процесі дослідження принципів кримінально-виконавчого права зауважив, що «кожний окремо взятий принцип не в змозі дати цілісного уявлення про ексекутивну діяльність» [11, с. 194–203]. Таку роль, на нашу думку, може виконувати тільки система принципів у своїй сукупності.

Останній варіант переліку принципів кримінального права України було запропоновано в спеціально присвяченій цьому роботі 1995 р. [12, с. 69–72]. За час, що минув із того моменту, держава отримала Конституцію та нові Кримінальний і Кримінально-виконавчий кодекси. Немає сумнівів, що пріоритети в законодавчому регулюванні кримінально-правових відносин істотно змінилися. Але науковий світ майже не відреагував на це, не піддав докладному аналізу принципів положення кримінального і кримінально-виконавчого права з позицій системного підходу. Тому дуже важливим для гармонійного розвитку науки кримінального

права є дослідження його принципів і створення певної системи. У свою чергу, правоохоронні органи мають своєчасно одержати науково обгрунтовані рекомендації щодо застосування норм Загальної частини КК, які б закріпили принципові положення¹. Отже, робота науковців над принципами дозволить вирішити й складні практичні завдання.

Проблема принципів кримінального права поки що знаходиться у стадії розробки. Точки зору і наукові позиції авторів багато в чому розходяться між собою як за змістом, так і системою принципів. І перше питання, яке, природно, виникає: чи можуть існувати принципи, властиві тільки кримінальному праву. Ну, а якщо такі принципи існують, то в якому співвідношенні вони знаходяться із загальноправовими принципами, а також між собою?

В юридичній літературі, присвяченій аналізу як загальноправових, так і кримінально-правових принципів, частіше за все правові принципи розділяються на дві категорії (загальні і спеціальні), або на три (загальні, міжгалузеві і галузеві). Вважається, що принципи як основоположні ідеї, знаходять своє втілення в інститутах кримінального права як безпосередньо, так і опосередковано через міжгалузеві і спеціальні принципи [13; 14, с. 102–106; 15, с. 120–125].

Більш того, приведені класифікації принципів кримінального права досить істотно розрізняються між собою (в класифікації, що приводиться А.Б. Сахаровим їх налічується 14, в системі, запропонованій Н.Ф. Кузнецовою і Г.А. Кригером – 15). У такій різноманітності принципи втрачають свою властивість основоположної ідеї і перетворюються на поняття, які характеризують окремі інститути кримінального права.

З іншого боку, спроба деяких авторів визначити принципи, властиві тільки кримінальному праву, призводить до того, що з самої системи принципів випадають такі, що існують у багатьох сферах права, такі, як, наприклад, принцип вини, індивідуалізації відповідальності. Прагнення знайти спеціальні принципи кримінального права призводить до того, що в їх систему не потрапляють ідеї, основні положення, на яких базуються законодавство і правозастосовна діяльність (принципи законності, гуманізму, демократизму).

Виходячи з такого положення, вважаємо, що мають рацію С.Г. Келіна і В.М. Кудрявцев, коли стверджують, що «представляються малопродуктивними зусилля виділити галузеві принципи, тобто кримінально-правові принципи в «чистому виді». Загальні, міжгалузеві й галузеві принципи співвідносяться між собою як діалектичні категорії загального, особливого і одиничного. Це означає, що якщо який-небудь правовий принцип належить до загальноправових, то він діє у всіх (або майже у всіх) галузях права (наприклад, принцип законності), проте в кожній групі галузей права і в кожній конкретній галузі права цей принцип проявляється по-своєму, специфічно. Своєрідність його прояву визначається специфікою предмету і методу регулювання кожної галузі права, а, отже, специфікою задач і функцій, виконуваних тією або іншою правовою галуззю» [16, с. 61-62].

Але як же бути в такій ситуації? Адже ми все одно повинні виділити принципи, на яких ґрунтуються всі інститути цієї галузі права.

Думається, можна погодитися з пропозицією С.Г. Келіної і В.М. Кудрявцева, які пропонують виділити як принципи кримінального права, такі основоположні ідеї, як законність; рівність громадян перед законом; принцип особистої відповідальності; принцип вини; невідворотність відповідальності; справедливість відповідальності; гуманізм; принцип демократизму. Зрозуміло, всі ці принципи в реальній дійсності тісно взаємозв'язані між собою і по-різному себе виявляють при реалізації того або іншого інституту кримінального права, проте вони всі відображають одну специфіку, властиву кримінальному праву – природу кримінального права, що визначає в яких випадках і яким чином особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності і яким чином повинні визначатися форми, межі й обсяг відповідальності за вчинене суспільно небезпечне діяння.

В юридичній науці під принципами права розуміють такі положення, що висловлюють у загальній формі об'єктивно обумовлену вимогу до учасників суспільних відносин, яка виступає засобом самообмеження державної влади, а також керівництвом для досягнення цілей правового регулювання [17]. Виходячи з цього, принципи кримінального права слід визначати як загальні ідеї, положення про напрям, характер, підстави і обсяг законодавчого регулювання суспільних відносин, які виникають під час призначення кримінальних покарань.

Більш детально розглянемо принципи кримінально-виконавчого права, оскільки у подальшому буде розглядатися багато проблем, пов'язаних з виконанням та відбуванням покарання у виді позбавлення волі. Схожі проблеми щодо визначення принципів та їх змісту і сукупності, окрім кримінального права, існують і у кримінально-виконавчому праві.

Право виступає як одна із своєрідних форм виразу політики. Норми права реалізуються в практичній діяльності органів виконання покарання. У зв'язку з цим правові принципи одночасно є і принципами кримінально-виконавчої політики, кримінально-виконавчого права і законодавства, принципами діяльності кримінально-виконавчих установ, які вперше закріплені в чинному кримінально-виконавчому законодавстві (ст. 5 Кримінально-виконавчого кодексу України) [18]. Серед учених-юристів, що представляють галузь кримінально-виконавчого права, немає єдності в питанні про принципи кримінально-виконавчого права, їх співвідношенні з принципами кримінально-виконавчої політики, а також принципами діяльності кримінально-виконавчої системи і принципами виправлення засуджених [19]. По відношенню до принципів кримінально-виконавчого права кримінально-виконавча політика має визначальне, керівне значення, оскільки встановлення і розвиток кримінально-виконавчої політики знаходиться в тісному зв'язку з розвитком існуючих суспільних відносин. Принципи кримінально-виконавчої політики мають право не тільки на існування, але і на

подальшу розробку наукою кримінально-виконавчого права.

Вважаємо, що правильніше говорити про принципи кримінально-виконавчої політики, куди повинні ввійти всі принципи кримінально-виконавчого права і законодавства, принципи діяльності кримінально-виконавчих установ.

Кримінально-виконавчий кодекс України містить спеціальну статтю, в якій закріплені принципи кримінально-виконавчого законодавства, виконання і відбування покарань (ст. 5 КВК України). У ньому закріплено: «Кримінально-виконавче законодавство, виконання і відбування покарань ґрунтуються на принципах невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань».

У статті не проводиться розмежування за такими видами принципів, які вироблені теорією кримінально-виконавчого права. Принципи не підрозділяються, не класифікуються на загально-правові, міжгалузеві й галузеві, а перераховуються підряд, причому цей перелік не носить системного характеру і не простежується залежність одного принципу від іншого.

У літературі дотепер відсутня єдність у визначенні критеріїв класифікації, розподілення цих принципів, що мають юридичне закріплення в одній або декількох правових нормах чинного законодавства. Тут маємо вельми великий елемент суб'єктивізму і, у зв'язку з цим, пропонуються дуже різні варіанти поєднання цих принципів [20, с. 20–23].

Не претендуючи на вичерпне дослідження цього питання, хотілося б вказати деякі критерії виділення таких принципів: 1) принципи повинні розповсюджуватися на всю правову спільність, для якої вони виділяються; 2) ідеї, положення, характерні лише для окремого інституту, не можуть «претендувати» на роль галузевого принципу; 3) не можна одні й ті ж ідеї та положення відносити до принципів і мети одночасно (наприклад, виправлення і ресоціалізацію); 4) не можна як основні положення та ідеї змішувати принципи і засоби політики (суспільно корисна праця, соціально-виховна робота тощо); 5) не можна ідеї, основні положення, властиві одній групі засобу впливу на засуджених, поширювати на інші області кримінально-виконавчої політики.

Традиційним у науці кримінально-виконавчого права є погляд, згідно з яким принципи кримінально-виконавчого права поділяються на три групи: загально-правові, міжгалузеві, галузеві [21, с. 10–14].

Загально-правові принципи – це вихідні засади для всього права в цілому і для окремих його галузей. Таким чином, загально-правові, а також міжгалузеві принципи при їх застосуванні до сфери виконання покарань і відбиття у нормах кримінально-виконавчого права слід розглядати як принципи

кримінально-виконавчого права. Слід зазначити, що стосовно кримінально-виконавчого права застосовуються тільки загально-правові й галузеві принципи (міжгалузеві принципи поглинаються галузевими, об'єднуються з ними).

Якими ж є ці загально-правові і міжгалузеві принципи? Насамперед до них відносять: принцип законності, гуманізм, демократизм, сполучення методів переконання і примусу, диференціацію і індивідуалізацію виконання покарання і сполучення переконання й примусу [22]. Вважаємо, що цей перелік слід також доповнити принципами соціальної справедливості і моральності.

До специфічних принципів слід відносити: принцип роздільного тримання засуджених до позбавлення волі у виправних і виховних колоніях (ст. 92 КВК України); відбування засудженими всього строку покарання в одній виправній чи виховній колонії (ст. 93 КВК України); зміна умов тримання засуджених до позбавлення волі під час відбування ними покарання (ст. 100 КВК України); закріплення результатів карально-виховного впливу після відбування засудженим терміну покарання, надання йому соціальної і психологічної допомоги (глави 24–26 КВК України).

Про співвідношення принципів кримінально-виконавчої політики, кримінально-виконавчого права і принципів діяльності установ виконання покарання в літературі висловлені різні думки. Різні класифікації принципів приводяться й у кримінальному праві (виділяються принципи кримінального права, принципи кримінального законодавства, кримінально-правової кваліфікації тощо).

Вважаю, що принципи, які розглядаються як принципи кримінальної політики, а також кримінально-виконавчої політики, ширше за коло положень, які відносяться до принципів кримінального права або кримінально-виконавчого права, оскільки до перших відносяться саме загальні положення [23]. Тому правильно розглядати не принципи права, а принципи кримінальної та кримінально-виконавчої політики.

Відносно поняття принципів права в літературі висловлені різні точки зору. Є недоліки, що набагато звужують їх зміст. Пропонуємо звернути увагу на дві обставини.

По-перше, як вже підкреслювалося вище, принципи права найбільш яскраво і повно відображають його суть у всьому різноманітті сторін і закономірностей, тобто принципи відображають фактично суть і різноманітність чинного законодавства. Основоположні ідеї і уявлення, таким чином, як би виводяться з аналізу змісту існуючих нормативно-правових актів, визначаються ідеї, основні положення, що отримали офіційне закріплення в нормах права. Звідси, вважається, що до числа принципів права не можна відносити ідеї суспільної правосвідомості, що отримали визнання суспільства, які не закріплені в нормах права.

По-друге, уявлення, яке склалося в науці про принципи права, формувалося на базі правозастосовної практики, що значно звужує їх зміст. Принципам права відводиться функція

обслуговування потреб правозастосування, потреб тлумачення існуючих кримінально-правових норм.

Ці два негативні моменти, що характеризують суть і зміст принципів права, значно звужують їх можливості безпосереднього регулювання суспільних відносин, реального регулювання поведінки учасників суспільних відносин. Принципи права знаходяться як би в закритому вакуумі правотворчості й правозастосування, не стикаються з реальною дійсністю і не реагують на ті зміни, які відбуваються в різних соціальних сферах суспільства.

Виходить, що функції принципів права, як вони розуміються зараз наукою кримінального права, зводяться лише до регулювання формально-юридичних питань. Не заперечуючи великої значущості втілення принципів права в змісті нормативно-правових актів і їх правозастосування, вважаємо, суть і зміст принципів повинні відображати правосвідомість і правовідносини. Вийти за ці межі ми можемо тільки за умови, якщо розглядатимемо: по-перше, не принципи права, а принципи кримінальної політики; і, по-друге, коли принципи політики відображатимуть специфіку і закономірності існуючих в суспільстві правосвідомості і правовідносин, не забуваючи при цьому про людину і громадянина.

Інше питання, яке ми повинні розглянути, це місце принципу справедливості у системі принципів права.

Треба зразу підкреслити, на наш погляд, важливу ознаку, що всі без виключення автори приділяють цьому принципу велику увагу і зацікавленість в його розробці. Ідея принципу справедливості в усіх областях життя суспільства стала останніми роками предметом особливої уваги дослідників.

Розглядаючи справедливість як принцип права, потрібно відзначити, що не всі автори виділяють її у сукупності принципів кримінального права. У той же час майже всі автори, що займалися цією проблемою визнають справедливість принципом кримінального права, але ототожнюють її з індивідуалізацією покарання. П.С. Матишевський взагалі ототожнює поняття справедливості та індивідуалізації покарання [24, с. 228]. Зрозуміло, що принципи індивідуалізації та справедливості покарання по своїй суті є близькими, але повністю не співпадають. Індивідуалізація покарання завжди відноситься до особистості злочинця, а справедливість – ширше поняття: тут враховується особисті та суспільні інтереси.

З іншого боку, деякі автори, виділяючи принцип справедливості, піднімають його над іншими принципами. Так, В.В. Похмелкін вважає, і, на наш погляд, це правильно, що справедливість не просто один з принципів кримінального права, а цінність, що «виражається в усій системі кримінально-правових принципів і визначає міру співвідношення між ними» [25, с. 12]. Він вважає, що справедливість можна назвати загальним принципом нормативного регулювання суспільних відносин і на цій підставі виступає проти нормативного визначення цього принципу конкретною кримінально-правовою нормою. Такого ж погляду дотримується і Р.Н. Ласточкіна, яка стверджує, що справедливість є «узагальнювальним принципом, який корегує

взаємодію інших принципів у разі колізії їх вимог (наприклад, вимоги рівності та індивідуалізації, цільового спрямування репресії і гуманізму), систематизує і тим самим акумулює їх положення, виступаючи в ролі єдиної вимоги до міри кримінально-правової дії» [26, с. 8]. Адже дійсно, якщо проаналізувати суть і зміст принципу справедливості і порівняти з іншими принципами кримінального права, то ми побачимо існування тісного зв'язку принципу справедливості зі всіма без виключення принципами кримінального права (принципами законності, індивідуалізації відповідальності, рівності перед законом, гуманізму і іншими). Справедливість у кримінальному праві звичайно акумулює в собі і інші найважливіші його принципи, і в першу чергу принципи законності, рівності громадян перед законом і гуманізму. Звісно, що кожний з вказаних принципів має свій специфічний зміст. Разом з тим кожний з них характеризує певну якісну сторону (або аспект) справедливості в кримінальному праві, без якої немає і не може бути справедливості в цілому. Так, немає справедливості, якщо при відправленні правосуддя стосовно кримінальної справи порушується законність, принцип рівності громадян перед законом, принцип гуманізму. Таким чином, справедливість можна розглядати і як узагальнюючий принцип або узагальнюючий початок кримінального права.

Високе положення, яке займає принцип справедливості в системі принципів кримінального права, обумовлене й тим, що чинне кримінальне законодавство надає широкі можливості для реалізації цього принципу в суворій відповідності зі ступенем тяжкості злочину, ступенем вини і даними про особу винного. Цьому служить, перш за все, різноманітна система видів покарань. Система покарань, передбачена ст. 51 КК України, містить 12 видів покарань (5 видів, пов'язаних з фізичною ізоляцією засудженого від суспільства і 7 видів, пов'язаних з фізичною ізоляцією засудженого від суспільства).

Як підкреслюється в літературі, вивчення практики застосування покарань з погляду справедливості їх призначення показує, що реалізація цього принципу вимагає подальшого вдосконалення і, у зв'язку з цим, називаються два основних напрями: 1) подальше вдосконалення порядку виконання і відбування окремих видів покарання; 2) формалізація судового розсуду шляхом введення деяких критеріїв, які нададуть стримуючу дію на свободу суддівського розсуду [27, с. 34–38; 28, с. 2–6; 29, с. 61–68; 30, с. 51–55; 31, с. 7; 32, с. 9; 33, с. 17–26; 34, с. 8]. Ці та інші напрями вдосконалення порядку виконання і відбування кримінального покарання і судової практики приведуть до більш повної реалізації принципу справедливості в Україні.

ПРИМІТКИ

1. Ст. 2; ч.ч. 1, 3–5 ст. 3; ч. 2 ст. 7; ч. 3 ст. 50; п. 3 ч. 1, ч. 2 ст. 65 КК України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев Н.В. Принципы советского уголовного права: учебное пособие / Н.В. Васильев. – М. : ВЮЗИ, 1983. – 60 с.

2. Коган В.М. Социальный механизм уголовно-правового воздействия / В.М. Коган. – М.: Наука, 1983. – 183 с.
3. Кленова Т.В. Принципы уголовного права и принципы кодификации в уголовном праве / Т.В. Кленова // Государство и право. – 1997. – № 1. – С. 54–59.
4. Львович В.А. Проблеми реалізації нового Кримінального кодексу України кримінально-виконавчою системою України / В.А. Львович, О.І. Осауленко // Право України. – 2001. – № 11. – С. 125–128.
5. Мальцев В.В. Принципы уголовного законодательства и общественно опасное деяние / В.В. Мальцев // Государство и право. – 1997. – № 2. – С. 98–102.
6. Маляренко В.Т. Про соціальну зумовленість і справедливості покарання / В.Т. Маляренко // Вісник Верховного Суду України. – 2002. – № 3. – С. 32–44.
7. Трубников В.М. Про систему принципів кримінально-виконавчої політики України / В.М. Трубников // Від громадянського суспільства – до правової держави: тези II Міжнародної науково-практичної конференції. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. – С. 439–447.
8. Трубников В.М. Современные перспективы развития юридической науки: философское и методологическое обоснование / В.М. Трубников, Т.А. Денисова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2006. – № 735. – С. 10–17.
9. Филимонов В.Д. Принципы уголовного права / В.Д. Филимонов. – М.: АО Центр ЮрИнфор, 2002. – 139 с.
10. Гацелюк В.О. Реалізація принципу законності кримінального права України (загальні засади концепції): монографія / В.О. Гацелюк; МВС України; Луган. держ. ун-т внутр. справ. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – 280 с.
11. Степанюк А.Х. Втілення принципу справедливості в езекутивну діяльність / А.Х. Степанюк // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 4(19). – С. 194–203.
12. Коржанський М.Й. Про принципи уголовного права України / М.Й. Коржанський // Право України. – 1995. – № 11. – С. 69–72.
13. Громов В.Г. Уголовно-исполнительная политика России: история и современность: учебное пособие / В.Г. Громов. – Саратов: СЮИ МВД РФ, 2006. – 84 с.
14. Кригер Г.А. Место принципів советского уголовного права в системе принципів права / Г.А. Кригер // Советское государство и право. – 1981. – № 2. – С. 102–106.
15. Кригер Г.А. Проблемы социальной обусловленности уголовного закона / Г.А. Кригер, Н.Ф. Кузнецова // XXV съезд КПСС и дальнейшее укрепление социалистической законности. – М., 1977. – С. 120–125.
16. Келина С.Г. Принципы советского уголовного права / С.Г. Келина, В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1988. – 176 с.
17. Русско-украинский словарь терминов по теории государства и права: учебное пособие / [Г.А. Борисов, В.М. Горшенев, В.В. Комаров и др.; рук. авт. кол. Н.И. Панов]. – Х., 1993. – 165 с.
18. Кримінальний кодекс України: офіційний текст. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 240 с.
19. Сперанский И.А. Принципы советского исправительно-трудового права и их закрепление в основах исправительно-трудового законодательства: дис. ... докт. юрид. наук: 12.715 / И.А. Сперанский. – М., 1970. – 308 с.
20. Сизая Е.А. Разграничение принципов уголовно-исполнительного права от принципов уголовно-исполнительной политики, целей и задач, функций и иных юридических категорий пенитенциарного законодательства / Е.А. Сизая // Уголовно-исполнительная система: право, экономика, управление. – 2007. – № 2. – С. 20–23.
21. Трубников В.М. Поняття виправно-трудового права. Предмет і система курсу: конспект лекції / В.М. Трубников, В.М. Харченко. – Х.: УкрЮА, 1994. – 20 с.
22. Кримінально-виконавче право України: [підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів] / В.М. Трубников, В.М. Харченко, О.В. Лисодід та ін.; за ред. В.М. Трубникова. – Х.: Право, 2001. – 384 с.
23. Чердиченко Е.Е. Принципы уголовного законодательства: понятие, система, проблемы законодательной регламентации / Е.Е. Чердиченко. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – 192 с.
24. Кримінальне право України. Загальна частина: [підруч. для студентів юрид. вузів і фак.] / за ред. П.С. Матишевського та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 512 с.
25. Похмелкин В.В. Достижение справедливости при назначении наказания по советскому уголовному праву: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; исправительно-трудовое право» / В.В. Похмелкин. – М., 1985. – 24 с.
26. Ласточкина Р.Н. Явная несправедливость наказания как основание к отмене или изменению приговора: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; Судостроительство; Прокурорский надзор; Криминалистика» / Р.Н. Ласточкина. – Казань, 1983. – 16 с.
27. Галактионов С.А. Принцип справедливости в уголовном праве России / С.А. Галактионов. – Самара, 2006. – 152 с.
28. Гаухман Л. Справедливость наказания: принцип и реальность / Л. Гаухман, С. Максимов, А. Жаворонков // Законность. – 1997. – № 7. – С. 2–6.
29. Дуюнов В.К. Наказание в Уголовном праве России – принуждение или кара? / В.К. Дуюнов // Государство и право. – 1997. – № 11. – С. 61–68.
30. Еникеев З.Д. Воплощение справедливости в законах – правотворческая задача / З.Д. Еникеев // Вестник Удмуртского университета. – 1997. – № 1. – С. 51–55.
31. Самохвалов В.В. Законність і справедливість: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / В.В. Самохвалов. – К., 2008. – 19 с.
32. Сокуренько В.В. Роль соціальної справедливості в розбудові правової соціальної держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права» / В.В. Сокуренько. – К., 2002. – 19 с.
33. Ткачевский Ю.М. Восстановление социальной справедливости – цель уголовного наказания и уголовно-исполнительного Кодекса РФ / Ю.М. Ткачевский // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. – 1998. – № 6. – С. 17–26.
34. Троян О.І. Соціальна справедливість як моральна основа демократичної правової соціальної держави: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О.І. Троян. – Х., 1995. – 19 с.